

Volk, het vermaarde maandblad *De Nieuwe Tijd* (1896-1921) en *De Socialistische Gids* worden te spaarzaam aangehaald. Ernstiger nog is het vrijwel ontbreken van een historische analyse van ontstaan en kenmerken van SDB en SDAP. Noch hun, deels onderscheiden, maatschappelijke inbedding noch de met beide partijen verbonden wetenschappelijk-ideologische concepties worden grondig geanalyseerd. Wat het marxisme van de SDAP behelsde dan wel het anarchisme van Domela en de SDB komen we op zijn best als ornamentaal randverschijnsel tegen.

Op het persoonlijk-psychologische vlak neigt Meyers sterk tot willekeurige interpretaties van karakertrekken van Domela. Zo deelt hij met grote stelligheid mee, dat leugen niet strookt met Domela's 'hartstocht voor waarheid' en vleierij niet met 'zijn zelfbewuste, onafhankelijke aard' (388, noot 1). Dit naar aanleiding van het schrijven van Domela aan Marx van 19 juni 1880 dat voor een meer onbevagen blik inderdaad bol staat van in ieder geval vleierij en vermoedelijk ook van leugens. Dit soort interpretaties en exclamaties treffen we bij de auteur telkenmale aan en het verleent aan de studie een weliswaar vlot leesbare, maar vooral schimmige charme. Deze constatering geldt zeker ook Meyers' interpretatie van Domela als een 'Jezus-figuur', dat wil zeggen als een dweepzuchtige natuur die slechts met grote moeite eigen overvloedige emoties in bedwang weet te houden. (125). De argumentatie is terloops en van een 'omvattende' poging tot psychologische duiding is geen sprake. Daarnaast ontbreekt een analyse van partijorganisatorische en maatschappelijke factoren die, naast het belang van Domela's charisma, diens dominante positie in de SDB en tegenover de arbeiders mede verklaren.

Meyers' studie is, samenvattend, een aanwinst wat betreft de documentatie van vele op Domela betrekking hebbende politieke en persoonlijke feiten, die in een narratieve verhandeling tot een goed leesbaar levensverhaal zijn geconstrueerd. In wetenschappelijk opzicht schiet de studie tekort en het lijkt dan ook uiterst discutabel dat dit inderdaad de ultieme studie zal blijken te zijn over het leven van deze 'verlosser der arbeiders'.

H. Buiting

W. Otterspeer, ed., *Leiden oriental connections 1850-1940* (Studies in the history of Leyden University V; Leiden: Brill, 1989, viii + 391 blz., f145,-, \$72.50, ISBN 90 04 09022 3).

De achttien opstellen en inleiding in dit boek geven een breed overzicht van de studie en het onderwijs in Leiden in de religies, talen, wetgeving, geschiedenis en antropologie van Azië en de invloed die de koloniale connectie op sommige van deze terreinen heeft gehad. De auteurs zijn allen betrokken of betrokken geweest bij het huidige onderwijs in die vakken. Beginnend met Hebreeuws, Arabisch, Syrisch worden de studie van de Islam, Sanskriet en Indische talen, godsdienstgeschiedenis, zending, de opleiding van ambtenaren voor het koloniaal bestuur, Indonesische studenten in Leiden, onderzoek naar het recht in Indonesië, culturele antropologie, sinologie en Japans behandeld. De inleiding door Otterspeer is kort, eigenlijk te kort voor een zo uiteenlopende verzameling opstellen als hier is gepresenteerd. De uitgever heeft zich echter in belangrijke mate gerevancheerd in het opstel 'The ethical imperative', waarin gemeenschappelijke kenmerken van de geestelijke achtergrond en wetenschapsbeoefening van de groep hoogleraren, die het onderwijs aan de Leidse opleiding voor de Indische bestuursdienst domineerde worden aangegeven.

Een eerste conclusie die zich bij lezing van de verschillende artikelen aan de lezer opdringt is die van een enorme opbloei en uitgroei van de wetenschapsbeoefening in de negentiende eeuw op alle bovengenoemde terreinen. Nieuwe leerstoelen werden ingesteld en de studie van

sommige gebieden werd van de grond af opgebouwd. De relaties met de politiek in Den Haag bepaalden zowel toen als nu, de mogelijkheden om iets nieuws op te zetten. Sanskriet en de Indische talen hadden daardoor een moeilijker bestaan dan de vakken die meer op de Indonesische archipel waren gericht. De politieke omstandigheden waren soms gunstig, zoals in het geval van de instelling van een leerstoel Chinees, toen bleek dat men tolken en deskundigen nodig had om in de kolonie te kunnen communiceren met een belangrijk deel van de bevolking. Het aantal beoefenaren en studenten bleef in de meeste richtingen beperkt. Althans dat moet men concluderen uit het weinige dat over studentenaantallen wordt gezegd. In sommige gevallen blijkt dat beroemde coryfeeën slechts enkele studenten hebben opgeleid. P. J. Veth had nauwelijks studenten op zijn colleges, zijn vak had slechts een bijvakstatus, terwijl studenten voor de Indische bestuursdienst de kortere weg kozen via de school in Delft. Deze reden ging echter niet op voor de ethnoloog A. W. Nieuwenhuis die in de dertig jaren (1904-1934) dat hij zijn functie vervulde slechts één promovendus heeft gehad. Hij doceerde in de tijd dat Leiden het monopolie van de opleiding voor de Indische bestuursdienst had. Daar staat echter weer tegenover dat zijn collega J. P. B. de Josselin de Jong in veel korter tijd negen promoties had. De meeste artikelen behandelen het werk van de begaafde leerlingen, degenen die later het onderwijs voortzetten als opvolgers van hun leermeesters. De geschiedschrijving van het wetenschappelijk onderwijs is daardoor op zijn best de geschiedenis van ideeën, en op zijn slechtst een opsomming van namen en boeken. De meeste schrijvers zijn aan dat gevaar ontkomen. De artikelen zijn niet alleen informatief maar vaak ook boeiend door het inzicht dat ze geven in de ontwikkeling van het betrokken vakgebied. Aan de snelle ontwikkeling in de negentiende eeuw was uiteindelijk slechts een beperkt getal geleerden debet. Opvallend bij veel van de in dit boek besproken geleerden zijn hun internationale contacten en het onderzoek dat velen ondernamen in het buitenland. Misschien schreef niet ieder zijn publikaties in vier talen, zoals de sinoloog Schlegel, maar veel van de opgegeven titels zijn in een van de vier westerse talen. Het plezierigst lezen die stukken waarin leven en denken met elkaar zijn verbonden. Echter niet alle personen of wetenschapsgebieden lenen zich daarvoor zo goed als de sinoloog Schlegel, die uit de jaren die hij in China doorbracht boeiende beschrijvingen van het leven van een vrijgezelle taalstudent overhield. Ondanks zekere verschillen per bijdrage is het algemene niveau hoog. Het geheel is een indrukwekkend overzicht van wat er tussen 1850 en 1940 op het gebied van Oosterse studies in brede zin in Leiden is gepresteerd. Door de gekozen vorm van een groot aantal door specialisten geschreven bijdragen komen nu en dan overlappingen voor, dit geldt vooral als het gaat om de Leidse opleiding van Indische bestuursambtenaren. Dit onderwerp komt zowel voor in een aparte bijdrage als terloops in verschillende andere.

Bij het zoeken naar een gemeenschappelijke noemer voorde bundel, raakt Otterspeer even aan het begrip *orientalisme* zoals dat door Edward Said werd gelanceerd. Said betoogt dat de studies in Europa van het (Midden) Oosten niet hebben geleid tot een beter inzicht in en kennis van dat gebied, maar een constructie zijn van het westen om de regio beter te kunnen domineren. *Racisme*, *ethnocentrisme* en *imperialisme*, om een handjevol negentiende-eeuwse ismen te noemen, zouden enkele van de elementen zijn geweest die richting gaven aan deze vertekeningen. Otterspeer constateert dat men van deze aanval op de oriëntalistiek weinig terug vindt in de bijdragen aan deze bundel. Om de algemene teneur te karakteriseren haalt hij het oordeel van Maxime Rodinson over Champollion aan: 'Why bother? He deciphered the hieroglyphs!' De aandacht in de bundel is gericht op wat de besproken geleerden op hun vakgebied hebben betekend en welke ontwikkeling het vak onder hen doormaakte, niet op eventuele tijdgebonden politieke of moralistische stellingnames. Zo wordt bijvoorbeeld geen woord gewijd aan de discussie die door P. S. J. van Koningsveld in de jaren tachtig van deze eeuw werd begonnen over

het leven van de arabist Snouck Hurgronje. Ook de uitspraak van W. F. Wertheim dat Snoucks werk over Atjeh, hoe belangrijk ook, kan worden gezien als een vorm van *counter-insurgency* onderzoek, wordt niet aan een nadere beoordeling onderworpen. Dit betekent niet dat de context ontbreekt, maar men zou op sommige onderdelen meer hebben willen weten over de gevolgen van de koloniale relatie voor de vakbeoefening. Te meer daar in allerlei bijdragen aanzetten gegeven zijn. Het duidelijkst is dit thema te herkennen bij I. H. Enklaar, die zijn behandeling van de verhouding tussen de Leidse oriëntalist en de zending heeft toegespitst op het debat over de Bali-zending in de jaren twintig en dertig van deze eeuw. Mocht men op Bali zending bedrijven of niet? Vele Indologen, onder wie F. D. K. Bosch en R. Goris debatteerden heftig met de zendingsman H. Kraemer over de in hun ogen verderfelijke aantasting van de Balische samenleving. In de argumentatie van de tegenstanders van zending stond behoud van het oorspronkelijke Bali voorop. Dat de komst van het koloniaal bestuur en de modernisering van het leven in de twintigste eeuw minstens zoveel aanslagen betekenden op hun ideaal, en dat verandering onvermijdelijk was, werd kennelijk nauwelijks beseft. Hier leek de wetenschap even in dienst te staan van een westerse constructie van een 'oosterse' samenleving. Dit kwam vaker voor. Ook in de discussie over de politieke toekomst voor Indië kwam het terug. Terwijl jonge nationalistische Indonesiërs die in Leiden studeerden, aan hun Nederlandse studiegenoten duidelijk maakten dat onafhankelijkheid hun enige wens was, bleef in Nederland de gedachten-gang steken in een gemeenschappelijk gemenebest, waar voor Nederlanders een opvoedende taak was weggelegd. Ook hier was het beeld sterk bepaald door het Indië van rond de eeuwwisseling en was er te weinig aandacht voor de maatschappelijke veranderingen in de kolonie.

Een van de problemen bij de bespreking van een dergelijk thema is dat elke vorm van wetenschap abstraheert en hypothesen stelt, die met wat kwade wil als constructies kunnen worden afgedaan. De voorzichtige behandeling van de ontwikkeling van het wetenschappelijk ideeëngoed laat echter zien dat er niet van eenduidige constructies sprake was. Bovendien had 'Leiden' op het gebied van de Indonesische studies de grote voorsprong dat veel geleerden hun kennis dankten aan een lange ervaring in de tropen. De classificatie theorie bijvoorbeeld werd op Java ontdekt door een bestuursambtenaar die zich verbaasde over het gebruik en de samenhang tussen cijfers, begrippen en kleuren op dat eiland. Veel later, na lezing van theoretische literatuur was hij in staat hiervoor de bredere betekenis aan te geven. Aardig is dan echter weer te zien dat de specifiek Leidse ontwikkeling van de structuralistische richting in de antropologie ontwikkeld werd door J. P. B. de Josselin de Jong en W. H. Rassers, op een ogenblik dat geen van beiden nog in de archipel was geweest. Rassers die bij het Volkenkundig Museum werkte zou er zelfs nooit komen. Orientalisme is een veel te klein vangnet om een dergelijke brede ontwikkeling in te kunnen vatten.

De bijdrage van Otterspeer over het ethisch imperatief ('The ethical imperative') dat nu midden in de bundel verstopt lijkt tussen de bijdrage van C. Fasseur over de opleiding voor Indische ambtenaren en de studie van het Indisch recht van J. M. Otto en S. Pompe, had een meer prominente plaats verdiend, omdat het de verhouding tussen wetenschap en politiek als onderwerp heeft. Otterspeer gaat diep in op de wijsgerige achtergrond van de Leidse hoogleraren die na 1900 gestalte gaven aan de Leidse Indologenopleiding. Hij tekent hen als liberale, diep door Renan beïnvloedde Nederlandse nationalisten, sterk ethisch bevlogen, die voor het eigen kleine onschuldige vaderland een rol als arbiter, opvoeder, beschermer van het recht in de wereld en als voogd voor Indië zagen weggelegd. Hoewel zij als kinderen van hun tijd aangeraakt waren door het algemene imperialisme dat in Europa rondwaarde, zagen zij de Nederlandse rol in de kolonie in andere termen dan die van andere, grotere naties. Dat wil niet zeggen dat zij de harde

kant van het imperialisme, het onderwerpen van de laatste delen van de archipel voordat men kon overgaan tot de ethische politiek, afwezen. Alleen in de uitvoering zou men anders zijn. Otterspeer gebruikt de controverse met de in 1925 opgerichte opleiding Indologie in Utrecht als hulpmiddel om de verwijten die door de voorstanders van de nieuwe opleiding aan Leiden werden gericht te analyseren. Het 'sentimentele' dat Leiden zou aankleven, bestond dan ook niet. Gezien de grote invloed die de Leidse hoogleraren aan de opleiding voor Indische ambtenaren tussen 1901 en 1925 als gevolg van hun monopoliepositie hebben gehad, is het begrijpelijk dat Leiden in het centrum van de ethische politiek stond. Toch lijkt het niet juist de ethische richting als louter liberaal te bestempelen, de voorgedijgedachte was reeds in 1873 in het programma van de AR opgenomen, terwijl de invoering van de ethische politiek samenviel met de komst van het eerste kabinet Kuyper. Ook de bestuurlijke achtergrond van het ethische denken komt niet uit de verf. De nadruk ligt teveel op de ontwikkeling van het denken in Europa, in Indië waar men de bestuurlijke taak moest formuleren en uitvoeren, waren reeds veel eerder ideeën ontstaan, die een voorafschaduwing vormden van de ethische politiek. Deze zijdelingse opmerkingen nemen echter niet weg dat de tekening van het Leidse hooglerarenmilieu tussen 1900 en 1940 voor mij een van de boeiendste bijdragen aan de bundel was.

Een slotvraag of de concentratie op een universiteit niet het gevaar in zich draagt van bijziendheid, valt lastig te beantwoorden. De bundel is ontegenzeggelijk Leids, maar de prestaties waarover geschreven is, waren niet gering. Van onnodig huldebetoon, polemieken of rechtvaardiging is geen sprake. De ontwikkeling per vakgebied is kritisch geanalyseerd. Misschien had men meer kunnen ingaan op de maatschappelijke en politieke context, nu krijgt men wellicht ten onrechte de indruk van een ongestoord wetenschappelijk bestaan in een rustige provincieplaats.

J. van Goor

M. Stavenuiter, *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Groningen 1994, Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam, uitgegeven door de Stichting H. J. Duyvisfonds XXII; Zwolle: Waanders, 1993, 292 blz., f55,-, ISBN 90 6630 430 8).

In deze Groningse dissertatie wordt een vrijwel onbegaan terrein betreden: de geschiedenis van de ouderdom. Terecht meldt de schrijfster dat de geschiedschrijving over ouderen in Nederland nog nauwelijks begonnen is. Na een overzicht over de bestaande literatuur stelt zij de volgende drie vragen: konden ouderen zelfstandig blijven wonen en binnen een huishouden een zelfstandige positie innemen; waren ouderen in staat in het eigen onderhoud te voorzien; hoe werden ouderen in de negentiende-eeuwse literatuur verbeeld, hoe zagen ouderen zichzelf en speelde zelfstandigheid een rol in deze beeldvorming. Het antwoord op de laatste vraag levert naast een aantal platitudes ('Relaties tussen grootouders en hun kleinkinderen zijn in de literatuur overwegend goed') op, dat er in de loop van de negentiende eeuw meer aandacht gaat ontstaan voor de sociale noden van ouderen (wat niet erg schokkend is gezien de groei voor sociale omstandigheden in het algemeen in de literatuur). Meer licht wordt verwacht van een intensief gebruik van de gegevens van het bevolkingsregister van Amsterdam (steekproeven uit de ingeschrevenen van zestig jaar en ouder in de jaren 1861, 1876 en 1891). Dit moet een hevig geduldwerk zijn geweest, maar levert uiteindelijk niet veel meer op dan dat we nu weten in welke mate ouderen in verschillende woonvormen leefden (als hoofd van de huishouding, met